

## SZEMLÉ

Sárkány, vasfű, prikulics...  
Jegyzetek egy „látens trilógia” második darabjához

Magyar Zoltán: *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex. I–IV.*  
Bp., Kairosz, 2021. 629 + 493 + 394 + 476 old.

Mindössze három évvel a *Magyar történelmi mondák katalógusa* című, tizenkét kötetes, csaknem hat és félezer oldalra rúgó munkája után, 2021-ben újabb figyelemre méltó művel, a négykötetes, jó negyedszázadnyi kutatás eredményeként elkészült, kis híján kétezer oldalas *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógussal* jelentkezett az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, Magyar Zoltán. A nem kis részben saját gyűjtéseken alapuló, széles adatbázison nyugvó, aprólékos műgonddal, ám a precizitás mögül azért gyakran elöcsillanó örömmel megformált munka a hazai és nemzetközi folklorisztika eddigi legnagyobb olyan monográfiája, amely típus- és motívumindex formájában mutatja be egy néprajzi nagytáj prózaepikai hagyományának ezt a szegmensét. Ahhoz, hogy a jelentőségét felmérhessük, érdemes röviden megismerkednünk nemzetközi és hazai előzményeivel.

A monda az európai népköltészet igen régi prózai elbeszélő műfaja, amely folklorisztikai szempontból egyidősnek mondható a nép mint entitás és a népi kultúra mint a nemzeti lét hitelességét biztosító hagyomány 18. századi és 19. század eleji, a pre-romantika és romantika által való felfedezésével. A Percy-féle balladagyűjtemény (*Reliques of Ancient English Poetry*, 1765), Macpherson ossziáni versei (*The Works of Ossian, the Son of Fingal*, 1765), a rousseau-i „visszatérés” gondolata, Herder nagy hatású elmélete és a német romantika indította folyamatok, a primitívekről és a paraszti kultúráról

alkotott újszerű elképzelések Európa-szerte éreztették hatásukat. Népmondákat már igen korán gyűjtöttek, a műfajt a Grimm testvérek híres munkája, a *Deutsche Sagen* (1816–18) bevezetőjében (I. 5.) írtak alapján, mely szerint „a mese inkább költői, a monda történetibb” („Das Märchen ist poetischer, die Sage historischer...”), sokáig a nehezen hihető népmesével (fabula incredibilis) szemben mint hihető történetet (fabula credibilis) próbálták meghatározni. Itthon csak jó száz évvel később mutatta ki Honti János, hogy a két műfaj közötti különbségek esszenciálisak (*Válogatott tanulmányok*. Bp. 1962, 257).

A 18. század magyar barokkja a nemzeti tudat elevenebbé válását is szolgálta: az országismereti írások, az irodalmi múlt vizsgálata mellett ekkortájt fordult az érdeklődés az addigiaknál (például Bornemisza Péter) tudatosabban a paraszti kultúra felé. Igaz, először jobbra nyelvészeti indítatásból, illetve irodalmi ihletet keresve (Faludi, Dugonics, Gvadányi, Fazekas, Csokonai és mások), ám később már a szisztematikus gyűjtés igényével. Az erre serkentő első felhívások 1782-ben és 1811-ben jelentek meg nyomtatásban (Ortutay Gyula: *A magyar népköltési gyűjtemények története*. *Ethnographia* L: 228–229). A hiedelemmondák kiterjedt gyűjtését Pulszky Ferenc után Ipolyi Arnold kezdte meg, aki a Kisfaludy Társaság 1846-os pályázatának hatására látott hozzá mese- és mondagyűjteménye létrehozásához, amely alapján végül *Magyar mythologia* (1854) című munkája is elkészült. A népmondát

Takács György (1965) – néprajzkutató, Tahitótfalu, [csuzitakacs@gmail.com](mailto:csuzitakacs@gmail.com)

akkoriban még *regének* nevezték, a *monda* szó mesét jelentett, amint például Erdélyi János *Népdalok és mondák* (1846–48) című munkájának címében is.

A mondák felosztása hagyományosan a tartalmuk szerint történik, így eredetmagyarázó, történeti és hiedelemmondákat, továbbá legendákat különböztünk meg egymástól. A *hiedelemmonda* tehát a monda egyik alműfaja, elnevezése hiedelemközpontúságára utal. Az eredetileg – amint azt a *Czuczor–Fogarasi*ban, *Ballagi Mór*nál vagy az *Etimológiai szótár*ban is láthatjuk – ’oltalom, bizodalom, remény, hitbéli bizonyosság’ tartalmú *hiedelem* itt jobbra már az elit kultúra vallásos hitével szemben meghatározott, az egyház által hagyományosan *superstíció*nak nevezett, nem keresztény, pogány, babonás néphithez köthető vallásos megnyilvánulásokat jelenti. Amint arra Arany László egy 1867-es feljegyzése is utal, a népköltéssel foglalkozók már viszonylag korán észlelték a hiedelemmondák műfaji különállását: „Ím’ eddigi mesegyűjteményeinkben is kijelölhetek néhány olyan darabot, melyeken a babonás hiedelem világosan meglátszik, melyeket tehát nem tartok mesének” (Balassa Iván: *Karcsai mondák*. Bp. 1963, 13). Ezért kezdték ezeket a mondákat akkoriban a népi epika más ágaitól elválasztani, a „babonás történet”-nek nevezett műfajt a meséktől Török Károly (*Csongrád megyei gyűjtés*. Pest, 1872, 503), az egyéb mondatípusoktól pedig Kálmány Lajos (*Szeged népe*. Arad, 1881–91, II. 216) különítette el. Magát a *hiedelemmonda* kifejezést először Honti János használta (Honti *i. m.* 259), szakterminusként Balassa Iván fent említett kötetével nyert polgárjogot.

A hiedelemmondák műfaji kérdései ugyanakkor egészen az 1960-as évekig meglehetősen tisztázatlanok voltak. Európai és hazai kutatásukban egyaránt az az időszak jelentette a legfontosabb fordulópontot, amikor az International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) nevű tudományos társaság három nagy mondaértekezletén (1962: Antwerpen, 1963: Budapest, 1964: Athén), a prózai epikum rendszerezésének szükségességét felismerve, megállapodás született az egyes országokban készülő mondakatalógusok összehangolásáról, az európai mondaanyag rendszerezéséről. Itthon, az ELTE-n már 1960-tól

foglalkoztak a magyar mondák összegyűjtésével és feldolgozásával. Ennek elméleti előzményei még a II. világháború előtti évtizedekre, a finn iskola (J. és K. Krohn, A. Aarne, A. Olrik, C. W. von Sydow és mások) pozitivistá metódusára, amelynek első hazai hívei közül Bán Aladár, Berze Nagy János és Sebestyén Gyula említhető, a Folklore Fellows társaság tevékenységére és kiadványaira (FFC), továbbá Honti János munkásságára és Szendrey Zsigmond – az első FFC-kiadványok után mindössze tizenkét évvel megjelent – mondatipológiai kísérletére (Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. *Ethnographia* XXXIII: 45–64) nyúlnak vissza. Eleinte Balassa Iván és Dégh Linda, majd Voigt Vilmos foglalkozott a mondák rendszerezésének kérdéseivel, azután a kutatás három fő csoportban folyt: a Körner Tamás, később Bihari Anna vizsgálta hiedelemmondák mellett a történeti mondákat Dobos Ilona, az eredetmondákat Nagy Ilona kutatta.

A magyar hiedelemmondák rendszerezésére először mintegy háromezer, később négyezer-ötszáz monda szemrevételezésével körvonalazódó (Körner Tamás: A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez. *Ethnographia* LXXVIII: 281; Uő: Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. *Ethnographia* LXXXI: 55), végül nagyjából nyolcezer monda (Bihari Anna: *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Bp. 1980, 16.) vizsgálatával elkészült hiedelemmonda-regiszter már első, Körner Tamás által közzétett változatában (Körner: *A magyar...*, 281) is különbözött kissé az említett ISFNR-konferenciák által ajánlott modelltől. Kimaradt belőle a nálunk jobbra ismeretlen *Emberi létesítmények szellem-lényei* szövegcsoport; bekerültek ugyanakkor a *Természetfeletti lények*, a *Mágikus tárgyak*, a *Tabu* és a *Rontás* csoportok, ezeknek ugyanis a magyarságnál – ahol a természetfölötti javakkal és erővel rendelkező emberekről szóló mondák meghatározóbbak, mint Európában másutt – kiemelt jelentőségük van (Körner *i. m.* 281, 283–284). A magyar anyagban igen kevés a *természeti démonokkal* kapcsolatos narratíva is (Körner *i. m.* 283), a *Magyar Hiedelemmonda Katalógus* például mindössze tíz ilyen mondára utal (Bihari *i. m.* 39). Az erdélyi

hiedelemmondák világa a fentiek tekintetében különbözik kissé az összmagyartól, amint azt Magyar Zoltán új munkájának első kötete kapcsán is látni fogjuk.

Az 1980-ban megjelent *Magyar Hiedelemmonda Katalógus* összeállítója, Bihari Anna lényegében a Körner-féle, jó tíz évvel azelőtti elrendezést követte (Bihari *i. m.* 15–16), bár katalógusába az őáltala korábban már publikált *Halál és halottak* (Körner: *Mutatvány...*, 55–87), illetve a szakdolgozatában (1970) szereplő *Tündér* csoportot, talán területi okokból, nem vette fel, így a korabeli teljes hiedelemmonda-katalógus az említett három munka kompilációjából nyerhető ki. Arra, hogy ez a felosztás és csoportosítás – bár alapvetően csupán egyetlen néprajzi tanszék (ELTE) gyűjteményét vette alapul –, amint Dömötör Tekla fogalmazott, „hiányai ellenére is jól képviseli az egész magyar hiedelemmonda anyagot” (Bihari *i. m.* 12), a legjobb példa éppen az, hogy jó negyven esztendővel később Magyar Zoltán is erre hagyatkozik az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*ban, hiszen az ISFNR ajánlotta sémát a hazai sajtóságokat is figyelembe véve alkalmazó, megbízható kereteken ő is csak a legszükségesebb mértékben változtat.

Minden erénye ellenére a *Magyar Hiedelemmonda Katalógus* talán már a megjelenésekor is kissé korszerűtlen volt. Egrészt a benne felhasznált szöveg bázis viszonylagos szűkössége miatt (I. 347–348. Önmagában álló római kötet- és arab oldalszámmal a továbbiakban Magyar Zoltán katalógusára utalok), másrészt azért, mert éppen az 1960-as évek vége óta addig eltelt tíz esztendőben szőkent szárbá – a táncházmozgalom révén is – sokakban a „gyűjtői” szándék, a folklorra vonatkozóan is. Mindez nyilvánvalóan igaz Erdélyre is, ahol a gyűjtések során – különösen később, az 1990 utáni időszakban – több tízezres mondatkorpusz keletkezett, amelynek, amint Magyar Zoltán is írja, csaknem a kétharmadát a hiedelemmondák teszik ki (I. 26–27). A jelentősebb kiadványok közül Albert Ernő, Balázs Lajos, Bosnyák Sándor, Czégényi Dóra, Csögör Enikő, Fábíán Imre, Gagyi József, Harangozó Imre, Keszeg Vilmos, Magyar Zoltán, Pócs Éva munkacsoportja,

Salamon Anikó, Takács György köteteit lehetne itt említeni, megjegyezve, hogy jelentős hiedelemmonda-anyag található más néprajzi könyvekben, kisebb közleményekben, falumonográfiákban, szakdolgozatokban és a különböző archívumokban is. Katalógusának kiterjedt szövegbázisát a szerző részletesen ismerteti (IV. 353–365).

Talán jellemzőnek mondható, hogy míg Körner Tamás és Bihari Anna katalógusaiban összesen nagyjából száznegyven-százötven erdélyi adat szerepel, addig Magyar Zoltán új művében ennek mintegy a kétszázszorosa. Úgy tűnik, a gyűjtőknek sikerült megragadniuk az „utolsó óra” néhány rövid évtizednyi kegyelmi időszakát, amely azonban – bár éppen Erdélyben kissé még tovább is tartott, mint másutt – napjainkra nagyjából lejárt. A közös örökségünket alkotó folklór, így a hiedelemmondák műfaja is lassan csak papíron létező, holt tudássá válik, úgyhogy most már a begyűjtött termés szemrevételezése, magtárba rendezése van soron. Ott állunk tehát, nagyjából, ahol az 1960-as évek – mondák tipologizálását és katalógizálását sürgető – nyugati folkloristái voltak. Magyar Zoltán *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*ának megjelenése ezért is időszzerű, nagy jelentőségű és üdvözlendő esemény. „A néprajztudomány régi útjairól [...] nem léphetünk le, mielőtt végigmentünk volna ezen az úton” – írta majd’ másfél évtizede Tánzos Vilmos (Eredmények és gondok a mondatkutatásban. *Erdélyi Múzeum* 2008/1–2: 134).

A régi és néha bizony úttalan utakat – úgy tűnik – mostanra sikerült egyesült erővel bejárjunk. Ki-ki hozzátette a magáét. Magyar Zoltán imponálóan sokat. Rengeteget ment, elképesztő, mennyit gyűjtött és dolgozott, míg az elmúlt években megjelent két nagy katalógusát, ahogyan a Néprajztudományi Intézet honlapján ő maga nevezi, „egy látens trilógia” első két darabját – tizenhat kötetben, bő nyolc és félezer oldalnyi terjedelemben – eljuttatta a szakmához és az érdeklődőkhöz. Hogy mennyit vándorolt, utazott, egyedül és társakkal, míg ide elért, az új művéből is kiderül. Amint írja, közel félszáz nagyobb gyűjtőút alkalmával mintegy hét-nyolcezer erdélyi hiedelemmondát rögzített diktafonnal (IV. 361). Személyes

tapasztalatból is tudom, hogy ez mit jelent, micsoda „örült meló”, ahogyan azt saját gyűjtései és kutatásai kapcsán Erdélyi Zsuzsanna szokta volt emlegetni. A közös szellemi magtárak feltöltésének hasonló példája napjainkban a Pócs Éva és munkatársai, Tóth G. Péter és Zombory Andrea által gondozott, folyamatosan frissített és bővített elektronikus *Magyar Néphit Archívum*, amelyben – amint éppen Magyar Zoltán új művében olvasom – közel kilencvenezer szöveg szerepel, noha még ez az adatbázis sem mondható teljesnek (IV. 349).

Az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* alapjául szolgáló *Erdélyi Magyar Hiedelemmonda Archívum* jelenleg – amint a szerző, Magyar Zoltán megjegyzi – huszonkilenc és félezer folklórszöveget tartalmaz, sőt, ez az adatbázis, a műfaji átfedések és határterületek miatt, valójában néhány ezer szöveggel még nagyobb is, egészében úgy harmincötezer monda sorolható ide, a *ditétől* a *fabulatig* (I. 27; IV. 355–356). A tematikailag igen gazdag és mennyiségi tekintetben is kiemelkedően nagy adatbázis rendszerezése négy impozáns kötetben valósult meg, melyek közül az első *A természetfeletti világról* szóló hagyományokat összegzi, javarészt az elődök, Körner Tamás és Bihari Anna kitaposta ösvényen haladva. A katalógus első csoportja így a *sorsmondákat* és a különféle *előjeleket* (katakлизмák, háború, halál) narratív hagyományait, a második a *halálról* és a *halottakról*, a harmadik pedig a *túlvilágjárásról* szóló mondák hagyománykörét foglalja össze. Az első kötet további részében – azaz bő kétharmadában – az erdélyi néphit természetfeletti lényeinek hiedelemkörei szerepelnek. Elsőként a *Halál* és a *kísértetek*, az *ördögök* „légiónyi” sokasága, így az *ördögszolga*, majd a *lidérc* és más *ártó démonok* (betegségdémonok, kedd asszonya), a *természeti démonok* (bányaszellem, törpe, vadleány) képzetköre szülte, gondosan elrendezett mondatípusokkal találkozhatunk.

A kötetet forgatva láthatjuk, hogy az erdélyi hiedelemmondák között több a *természeti démonok* alakjához kötődő narratíva, mint az összmagyar néphitben (I. 423–485; IV. 373–387). A *vadleány*, részint a hajdani tündérhitből eredő, bizonyára az

Európa-szerte elterjedt – hazai ponyván is megjelent – *Genovéva-történet* által is táplált hiedelemköre vagy az *erdők anyja* feltehetően román eredetű alakja (vö. pl. T. Pamfile: *Mitologia românească*. I. Buk. 1916, 212–233), továbbá a *birgejnek* (Berggeist), *permandlinak* (Bergmännl) is nevezett *törpe*, a *bányaszellem* és az *ősz ember*, a *kinszórzó fehér ember*, valamint az *erdei és vízi lények* (vadember, kentaur, halleány, vízi ördög) és az *egyéb természeti démonok* (széldémon, föld anyja) alakjaihoz kapcsolódó mondák tarka sokasága jól mutatja az erdélyi hiedelmek számos gyökértörzsből növekedő, szerteágazó, különös világát. A kötet végén a *mitikus történeti lények* (óriások, tündérek), végül a második könyv első fejezetéhez átkötő *szépasszonyok* alakjához fűződő narratívákat sorolja fel és rendezi el a szerző. Az utóbbi két nagy csoport a korábbi klasszifikációkban másutt szerepelt (Körner: *A magyar...*, 281; Bihari *i. m.* 15–16).

A második kötet a *Természetfeletti tudással és képességgel rendelkező emberekre* (boszorkány, tudós, halottlátó, táltos, garabonciás, idővarázsló, mágikus erejű pap, tudós pásztor, gyógyító) vonatkozó folklórszövegek változatait tekinti át. Tudjuk, hogy az említett mondák túlsúlya (55–60%) a magyar anyag fontos jellemzője (Körner *i. m.* 283–284). Azonban, amint Magyar Zoltán írja, „az erdélyi magyar néphitanyagban [...] inkább csak relatív többségről (37–40%) van szó, főként az egyéb – a magyar nyelvtérlet más részein kevésbé elterjedt – témakörök gazdagságának betudhatóan” (I. 28). A kötet több mint felét a *boszorkány* alakjával kapcsolatos mondák tudományos rendszerbe szervezett változatai teszik ki, ami, tekintve, hogy az idetartozó folklórszövegek nagyjából kétharmada ehhez a szorosabban vett hiedelemkörhöz kapcsolódik, egyáltalán nem csoda. „Joggal mondhatjuk, hogy a hiedelemmondák első »gyűjtői« a boszorkányperek lejegyzői voltak” – írta Nagy Ilona (*Magyar Néprajz* V. Bp. 1988, 145), és Magyar Zoltán új munkájában, a boszorkányhit szövegelemzéi kapcsán valóban meg is jelenik ez a közel fél évezredes történeti rétegzettség, amelyet a szerző elsősorban Komáromy Andor, Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó–Pócs Éva, továbbá Bessenyei

József, Kiss András és Pál-Antal Sándor, Balogh Béla, Tóth G. Péter és Pakó László kötetéből tárt fel. Az Erdélyben inkább jövendőmondóként ismert *táltos* és az I. Máté havasalföldi fejedelem törvénykönyvében (1652: Gl. 60) *felleghajtókként* (gonitori de nori) említett román *solomonar* alakjával – így a bibliai Salamon király alakjához fűződő közép- és kora újkori mágikus gyakorlatokkal – is nem egyszer összefüggő *idővarázlók*, továbbá a legkülönfélébb *tudósok* alakváltozataiban meglehetősen gazdag erdélyi folklór jellemző alakjai közé tartozik, a *tudós pásztor* mellett, a – leggyakrabban román – *mágikus erejű pap* néhol mindmáig elevenen élő figurája is, amelynek csak nemrégiben szentelt egy igen alaposan megírt könyvet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem adjunktusa, a folklórkutató Czégényi Dóra (*A mágikus erejű pap*. Kvár, 2014).

A katalógus harmadik kötete a teljesség igényével sorakoztatja fel azokat az egyéb témacsoportokat, melyekhez az erdélyi magyar hiedelemrendszerben narratív hagyományok kötődnek. Így itt jelennek meg az *átváltozóképesseggel rendelkező emberek*hez (farkasember, prikulics, holdkóros), a *mitikus állatokhoz* (sárkány, kígyó, béka, menyét, táltos ló) és *növényekhez* (vasfű, nadragulya, ördögboroda), a *mágikus tárgyakhoz* (mágikus csontok, varázstárgyak), a *nem vallásos tilalmakhoz* (jeles napok, rossz helyek) kötődő szövegek különböző csoportjai éppúgy, mint a *mindennapok mágiájához* (rontás, csinálmány, oldás és kötés, ígészés, gyermekágyas védelme, termékenységarázlás), egyes *fiktív lényekhez* (gyerekijesztők, égitestfalók) kapcsolódó változatok, illetve az *ál-hiedelemmondák*. Az utolsó fejezetben modern mondákat közöl a szerző. A háromkötetes típusmutató végén a hivatkozott források lelőhelyét tartalmazó, minden eddiginél teljesebb szakirodalmi bibliográfia található.

A negyedik kötet lényegében az előző három könyv tudományos segédanyagát tartalmazza. Első harmadát a Stith Thompson *Motif-Index of Folk-Literature* (1955–58) című kézikönyvének mintájára készült, alfabetikus rendbe szerkesztett *Motívumindex* alkotja, amelyet az előző kötetekben szereplő hiedelemmonda-anyagot a nemzetközi párhuzamokkal

egybevető *Konkordanciajegyzék*, majd *Az erdélyi magyar hiedelemmondák rendszerét*, azok jellegzeteségeit és rendszerezésük ebből is fakadó szempontjait megvilágító, önmagában is kisebb kötetnyi terjedelmű tanulmány követi. Utóbbiban szó esik a mondatakatalogizálás nemzetközi és hazai előzményeiről, kezdeteiről, a mondatrendszerezés jegyében szervezett konferenciákról és azok eredményeiről, a nemzetközi és a hazai hiedelemmonda-katalógusokról, továbbá az erdélyi magyar hiedelemmondák adatbázisáról, területi tagozódásáról és tematikai sajátosságairól.

Az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógust* a szerző, a *Magyar történeti mondák katalógusa* (Bp. 2018) című korábbi könyvsorozatához hasonlóan, olyan folklorisztikai kézikönyvnek szánta, amely történeti, irodalom- és művelődéstörténeti, nyelvészeti vonatkozásai révén más tudományzakok művelői számára is hasznos lehet. Miután ez a négykötetes katalógus nemzetközi viszonylatban is a legnagyobb szabású ilyen munka, Magyar Zoltán úgy gondolja, talán mintaadó lehet a hasonló narratívák rendszerezői számára a Kárpát-medencén kívül is. Amint megjegyzi, bár a *Magyar Néphit Archivumban*, valamint az egyéb adattárakban felhalmozott, mintegy százötvenezer magyar folklórszöveget tartalmazó adatbázis lehetőséget nyújt egy teljes körű magyar hiedelemmonda-katalógus elkészítéséhez, annak létrehozása reálisan csak a magyar folklórkutatás középtávú tervei közé sorolható be. „Jelen kézikönyv bizonyos értelemben e majd valaha talán elkészülő, a magyar nyelvterület egészét felölelő hiedelemmonda-katalógus előmunkálatának tekinthető” – írja a szerző (I. 26), aki, ígérete szerint, a „néprajzi értelemben önálló entitássá, külön nyelvi és néprajzi régióvá vált” moldvai tájegység mondaanyagát és hiedelemvilágát kívánja „monografikus igénnyel bemutatni”, egy, közelebbi tervei között szereplő *Moldvai csángó mondatakatalógusban* (IV. 372). Azt hiszem, kollégái és nem szakmabeli olvasói nevében egyaránt bátran mondhatom, ezt a munkát, a „látens trilógia” harmadik darabját is nagy érdeklődéssel várjuk.

Takács György